

րուն. հայ աստուածարանները միշտ կ'առարկէին անոնց՝ թէ «Մարդու մարմինը եւ արիւնը չի կրնար աշխարհի փրկութեան պատճառ ըլլալ»: Յաջորդ խօսքերուն մէջ ալ կը շարունակէ ըսել. «Եւ ոչ ալ ուրիշ մէկու մը կը պատահանին ծառայի կերպարանքը, որ իրը բրաւ, ինչպէս ուրիշ մէկու մը չէ աներեւոյթ պատկերը Աստուծոյ, որմէ ծնաւ. այլ պատկերն է անոր կերպարանքին: Եւ ոչ ալ տէրունական մարմինը, աստուածութեան եւ մարդկութեան միութեան հետք՝ պատահած արդէն իսկ ծնունդի պահուն Ս. Կոստան արդանդին մէջ՝ կ'ըսուի մարմին մարդու, այլ՝ մարմին Աստուծոյ, զոր մարմնաւորներէն առաւ եւ անոր համար քաւութիւն է բոլոր աշխարհի»¹⁹:

Ահա երկու բնութիւններու միութեան բացատրութիւններ, ճիշտ եւ ուղղափառ կերպով արտայայտուած, բայց առանց յատակ եզրաբանութեան մը: Եզնիկի նամակը ասով կը հանդիսանայ Եփեսոսի Ժողովքէն յետոյ առաջին վարդապետական կամ աստուածարանական գրութիւնը հայ եկեղեցւոյ: Հոն Եփեսոսի վարդապետութիւնը կը բացատրէ Եզնիկի զուլանալով կիրարկել Կիւրեղի առ Նեստոր գրած երկրորդ թուղթին բացատրութիւնները, ինչպէս էին՝ մի բնութիւն Բանին մարմնացելու, կամ բնութեամբ միացելու. բացատրութիւններ, որոնք քիչ յետոյ մեր գրական արտադրութիւններուն մէջ պիտի սկսին երևնալ. օրինակ, Գրիգորի վարդապետութեան մէջ, որ Ե. գարու արտադրութիւն է, կը կարգանք. «Քանզի միացաւ ի մարմնի բնութեամբ եւ խառնեաց զմարմինն ընդ իւր աստուածութեանն»²⁰:

Եզնիկի այս զգուշաւորութիւնը կը բացատրուի անով՝ որ ան կը գրէր իր նամակը համաձայնութեան հանդանակի հրատարակութեանէն անմիջապէս ետք (433), երբ Ս. Կիւրեղ յանձն առած էր ետքաչել իր 12 նպովքներու նշանաւոր նամակը: Եզնիկ կը մնար որոշուած բանաձեւին վրայ, առանց Կիւրեղեան կամ Անտիոքեան կողմերէն մէկուն յարելու ամբողջապէս:

Իսկ եթէ հարց դնենք այժմ թէ ի՞նչ շարժառիթէ մղուած զրեց Եզնիկ իր նամակը, այսինքն ինքնիր կողմէն, թէ եկած հրակէրի մը վրայ, մեզի հաւանական կը թուի երկրորդ ենթադրութիւնը: Վասնզի 433ի վերջերը կամ 434ի սկիզբները, ինչպէս քիչ յետոյ պիտի ըսենք, Պոլիս կը հասնէին Ղեւոնդ եւ Կորնուս ու կը յարէին Եզնիկի²¹: Այս հանդիպման պահուն անոնք անշուշտ իրենց վարդապետին կողմէն զրաւոր կամ բերանացի հարցում ըրին եւ տեղեկութիւն ուղեցին այսքան երկար բացակայութեան շրջանին Եզնիկի կատարածներուն մասին: Եզնիկի նամակին յառաջարանը, ուր ան երանի կու տայ անոնց որ ամէն օր կամ զէթ տարին անգամ մը զինքը (Մաշտոցը) տեսնելու առիթն ունին, ցոյց կու տայ թէ Եզնիկ երկար տարիներու ընթացքին չէ կրցած տեսնել իր վարդապետը: Այս կ'անցնի մեզայի եւ կ'ըզձայ անոր օտքը իյնալ, արժանանալու համար անոր ներման²²: Ո՞ր մեղքին համար արդեօք: Անշուշտ իր այսքան երկար բացակայութեան ատեն՝ որեւէ լուր մը զրկած չըլլալուն: Սորենացի պատմածը թէ Եզնիկ եւ Յովսէփ Եզնիսյան Պոլիս անցած ըլլան՝ առանց հրամանի սպասելու իրմէն, վարդապետէն, կարծեմ պատմահօր մէկ ենթադրութիւնն է, հիմնուած Եզնիկի այս մեղադրական խօսքերուն վրայ, զոր ինքն ալ կարգացած էր: Այս յառաջարանէն ետք եկող տեղեկութիւնները՝ Եփեսոսի Ժողովքի որոշումներուն մասին եւ համաձայնութեան հանդանակին վրայ, ինչպէս նաեւ վարդապետական ամբողջ բացատրութիւնը, կը մատնանչէ թէ Եզնիկ պաշտօնապէս տեղեկագիր մը պատրաստած է՝ իր վարդապետին հրահանգին վրայ:

(Շար. 8) Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ

19. Թուրք Եզնիկայ, անդ, էջ 225:
 20. Ա.Գ.Ա.Թ.Ա.Ն.Գ.Ե.Ղ.Ո.Ս, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ 1862, էջ 276:
 21. ԿՈՐՆԻՆ, Վարժ Մաշտոցի, էջ 74:
 22. Թուրք Եզնիկայ, անդ, էջ 221-2:

SERAIT-CE LA SOLUTION DE L'ENIGME DU LIVRE VI DE FAUSTE DE BYZANCE?

Un jour que, recherchant pour le citer d'une façon exacte un passage de l'Histoire de Fauste de Byzance, je consultais la table des matières du VIe livre, j'en lus machinalement la dernière phrase, ce qui fait que je la lus plus correctement qu'elle n'était écrite: Մտորոս ամենայն պատմութեանց յաղագս իմ տեղեկութեան: «Fin de toute l'Histoire en ce qui concerne ma connaissance», c'est-à-dire «dans la mesure de ma connaissance», «pour autant que j'en sache». Puis, toujours aussi machinalement, je poursuivis ma lecture: Որք միանգամ ըզմատեանս ընթեռնոյք, տուք ... , et, là, je fus arrêté. Les mots suivants n'avaient aucun sens et je remarquai en même temps que, d'une part, je n'avais pas respecté la ponctuation de la première phrase, et d'autre part, j'avais mis en responcion à la deuxième personne du pluriel ընթեռնոյք un impératif de deuxième personne du pluriel տուք, qui n'était pas ce qui figurait dans le texte imprimé, celui-ci ne comportant aucun verbe pour la proposition principale, et, de plus, n'ayant aucun sens! Je supposai alors que տասն pouvait être le résultat d'une lecture erronée de l'abréviation de տւրհնութիւնս (ligature de *U* et *P* plus *ՀՆՍ* surmontés d'un patiw), et je me proposai de faire une vérification sur manuscrit lors de mon plus prochain passage à Venise. Je pus ainsi constater que trois des manuscrits donnaient տուք, mais qu'un quatrième, en

bolorgir, donnait l'impératif տուք que j'attendais. Par contre, tous donnaient bien տասն transcrit par ժ. Allant de Venise à Munich, je fis au XXIVe congrès orientaliste la communication que je publiai ensuite dans le Pazmaveb de Novembre-Décembre de la même année. (1957, pp. 282-284). Mais cette phrase contenait encore deux mots: համարական թուօք, qui restaient inexplicables, la correction que je proposais ne me convaincant pas moi-même. J'ai eu, depuis, la bonne fortune de pouvoir consulter les manuscrits du Maténadaran d'Erévan; sur quatre manuscrits qui contiennent ce passage, les deux plus anciens, le n° 1867 de l'an 1622 et le n° 3071 écrit de 1651 à 1661, donnent տուք; un troisième, de peu d'années postérieur, le n° 4584, de l'an 1668, donne տուք; quant au quatrième, le n° 1482, daté de 1678, il nous offre un blanc de quelques lignes après զմատեանս. Tous donnent ժ après le mot տուք. Coïncidence extrêmement curieuse: l'ordre dans lequel je viens de présenter ces quatre manuscrits est rigoureusement chronologique! Tout se passe comme si, au cours d'une chaîne, les deux premiers copistes avaient respecté le texte qu'ils avaient sous les yeux malgré son incohérence, que le troisième eût voulu le corriger en mettant un substantif au pluriel devant տասն, et qu'enfin, le quatrième, voyant que la phrase était inin-

telligible, eût laissé un blanc avec l'intention de recopier le reste de la phrase lorsqu'il aurait eu l'occasion de trouver un texte correct.

J'eus dernièrement à consulter à nouveau la même table des matières et le problème me revint spontanément à l'esprit comme le souvenir d'un coup de bâton revient à un âne lorsqu'il repasse par un lieu où il en a reçu un. Cette fois, je ne me contentai pas de supprimer la ponctuation des éditeurs, je supprimai mentalement toute la présentation du texte, et, sautant le gros titre ԲՈՒԶԱՆ-ԴԱՐԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՔ, j'enchaînai: Համարական թուօք վեցերորդ դպրութիւն, donnant à l'adjectif համարական son sens propre: «de numérotage». J'obtenais ainsi: «Sixième livre par chiffre de numérotage».

On a alors, d'une part, le mémorial du compilateur - éditeur du Moyen-Age: Ստորոտ ամենայն պատմութեանց ... սուք արհնութիւն et ensuite l'annonce du dernier livre: Համարական թուօք՝ վեցերորդ դպրութիւն, suivie de Վերջ առաջարանութեան. վճարումն մնացումք բանից ի ծայրէ, soit, en rappelant la correction que j'ai proposée dans le numéro de Juin-Juillet 1958 de Pazmaveb (pp. 140-143).

«Sixième livre par chiffre de numérotage. Fin de la table des matières. Epuisement des matières restantes à la fin [du sixième livre]».

Dans son «Avertissement», l'éditeur du Moyen-Age nous dit qu'il a «greffé» quatre խոստումս, - à comprendre par «tables des matières», - une en tête de chacun des quatre livres et ceci jusqu'à la fin de l'œuvre. Et il précise que, ces livres, il les a ordonnés, marqués et désignés (կանոնեալ դրոշմեալ նկարեցի) par ordre, chiffres et numéros (կարգօք թուօք եւ համարօք).

Ainsi, il semble bien que l'antique é-

diteur d'un recueil d'historiens de l'Arménie ait voulu par là nous avertir que ce dernier livre de l'Histoire de Fauste de Byzance portait le numéro six suivant le numérotage qu'il avait adopté et «greffé» en tête des différentes parties de l'ouvrage.

Mais, si Համարական թուօք est le début d'une nouvelle phrase, la proposition principale de la phrase du mémorial se réduit à սուք օրհնութիւն, ce qui est bien bref! A qui donc faut-il donner bénédiction ou louanges, selon le sens qu'on prête à օրհնութիւն? Eh bien! Tout le monde le sait, parce que tout le monde, à la messe, chante:

Տուք օրհնութիւն ի մի բերան միանական Աստուածութեան Որում սրտբէքն եւ սրբաբան:

Dans les mémoriaux, les copistes, qui étaient généralement des religieux, suivant l'usage habituel, ne mettaient que le premier mot ou les deux premiers mots des phrases de prières connues par cœur: զի քս [է արքայութիւն...], սյթմ [եւ միչս...], etc. Un scribe du bas Moyen-Age, peut-être un laïc curieux seulement d'histoire, pourrait ne pas avoir reconnu soit l'abréviation d'օրհնութիւն soit un signe conventionnel signifiant օրհնութիւն du genre de ceux que cite Abrahamian¹. Cette dernière hypothèse me semble même la plus vraisemblable, car j'ai remarqué que tous les manuscrits d'Erévan donnent ժ, aucun n'écrivant սասն en lettres. Les manuscrits de Saint-Lazare présentent la même particularité. Il y aurait alors simplement une confusion de signe, d'autant plus facile à faire que le signe օրհնութիւն était très rarement employé, donc peu connu, et que սուք

1. Ա. [չոտ] Գ. [արեգիբի] Ա. Բ. Ռ. Հ. Ա. Մ. Ե. Ա. Ն., Հայ գրի եւ գրչութեան պատմութիւն, էջ 128:

օրհնութիւն sans son complément habituel ne signifie rien.

Pourquoi le compilateur aurait-il mis son mémorial à cette place? Tout simplement parce que c'est la dernière fois qu'il apparaît dans l'ouvrage: c'est la fin de sa dernière table des matières. Il se contente après cela de mettre un «chapeau» au début du VIe livre et disparaît complètement.

Pour la clarté de ma conclusion, il me faut reprendre cette fois le passage en son entier en le disposant de la façon que je crois convenable:

A la suite de la table des matières du livre VI:

Ստորոտ ամենայն պատմութեանց յազգս իմ տեղեկութեան: Fin de toute l'Histoire (œuvre historique) selon ma connaissance.

Ensuite, le mémorial, très court, peut-être trop court pour être intelligible:

Որք միանգամ դմատեանս ընթեռնոյք՝ սուք օրհնութիւն [ի մի բերան միանա-

կան Աստուածութեան...]: Vous quiconque qui lisez ce livre, donnez louanges [à l'unisson à la Divinité indivise...].

Enfin, en annonce du VIe livre:

Համարական թուօք վեցերորդ դպրութիւն: Վերջ առաջարանութեան: Վճարումն մնացումք բանից ի ծայրէ: Sixième livre en chiffre de numérotage. Fin de l'avertissement (c'est-à-dire de toutes les adjonctions de l'éditeur-compilateur). Epuisement des matières restantes à la fin [du sixième livre].

Il aurait suffi d'une mauvaise lecture de l'abréviation ou plus vraisemblablement du signe de օրհնութիւն dans un texte non ponctué pour rendre tout le passage inintelligible, entraîner la fausse correction սուք, provoquer de fausses coupures de phrases.

FREDERIC FEYDIT

Professeur à l'École Nationale des Langues Orientales Vivantes
Membre de l'Académie de St. Lazare

